

Lukasz Wirkus

<https://doi.org/10.26881/pwe.2019.47.09>

ORCID: 0000-0003-2281-0939

Uniwersytet Gdański

lukasz.wirkus@ug.edu.pl

(Nie)korzystne zjawiska w relacji państwo–rodzina–dziecko

Summary

(Dis)advantageous phenomena in the government-family-child relationship

For several years in the social space, we have been observing the interpenetration of various phenomena in the government–family–child relationship. There has been a significant decline in the impact of traditional socialization centers on alternative entities. The circumstances described in the text make it possible to understand different contexts of contemporary transformations in the perception of parenthood, the family and its relations with the government. In the text I analyze a map of the problems of the modern family, which is still particularly important for the child's social development and shaping his/her attitudes and behaviour.

Keywords: family, government influence, social problems, social policy

Słowa kluczowe: rodzina, wpływ państwa, problemy społeczne, polityka społeczna

Wprowadzenie

Od zarania dziejów rodzina stanowi podstawowe środowisko, w którym zachodzi proces socjalizacji. Jest ona także impulsem dla rozwoju gospodarczego (Wardle 2000). Socjolog rodziny, David Morgan (1985), nadał jej szczególny status, stwierdzając, że stabilność stanu państwa zależy od stabilności rodziny. Część badaczy zauważa jednak, że współczesna „rodzina jest dziś przestrzenią przejawiania się sprzeczności i zjawisk, których źródła znajdują się gdzie indziej – w sferze pracy, procesach gospodarczych, uwarunkowaniach politycznych, rosnących nierównościach społecznych” (Taranowicz, Grotowska 2015: 7). W perspektywie pedagogiki i procesu wychowania w rodzinie niewydolność funkcji rodziny lub ich wypaczenie może prowadzić do dezintegracji środowiska rodzinnego (Błasiak 2010: 79). Skutkuje to tym, że coraz częściej spotykamy się ze zjawiskiem polegającym na przekazywaniu naturalnych funkcji rodziny kompetencjom specjalistycznych instytucji lub innych podmiotów (Szlendak 2015: 117).

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. w art. 71 podaje, że państwo polskie w swojej polityce społecznej i gospodarczej uwzględnia dobro rodziny. Ustawa zasadnicza nakłada zatem na państwo szczególny obowiązek wsparcia rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, a zwłaszcza rodzin wielo-

dzielnym i niepełnym. Wpływ państwa na los rodziny jest palącym problemem poruszanym zarówno w dyskursie naukowym, jak i publicystycznym. Ewa Wilk stawia tezę, że: „Wokół rodziny i dzieci rozgrywa się jeden z fundamentalnych konfliktów współczesności: między konserwatywną i liberalną wizją świata i akcentuje doświadczany przez wielu dysonans, wynikający z faktu, że dzieci nie należą wyłącznie do rodziców, lecz również są bytami kreowanymi przez społeczeństwo i państwo” (Wilk 2016). Bartosz Marczuk przekonuje natomiast na łamach „Rzeczpospolitej”, że: „Rodzina jest podmiotem, a nie przedmiotem polityki. Szacunek do niej, do tego, w jaki sposób chce funkcjonować, jakie wartości wyznawać, wyznacza granice ingerencji państwa. Jego polityka powinna być wspierająca, a nie nakazowa” (Marczuk 2018).

Maciej Bernasiewicz podkreśla, że: „znaczenie rodziny dla stabilności konkretnych społeczeństw, ale i całych struktur politycznych, jest nie do przecenienia, zwłaszcza w obszarze funkcji prokreacyjnej, jaką pełni. Jest to bowiem jedyna grupa społeczna, która powołuje swoich członków na drodze naturalnej, a nie poprzez procesy rekrutacji” (Bernasiewicz 2015: 87). Istnieją również wzajemne relacje między rodziną a społeczeństwem (w tym relacje ze stanowionym prawem i władzą ustawodawczą), które wpływają na siebie nawzajem. Przykładem może być polityka gospodarcza, która wpływa na dobrobyt i poziom życia rodziny. Uprawianie jej w sposób wyłączający matki i gospodynie domowe z czynnego uczestnictwa w życiu zawodowym może się przyczynić do deprywacji ważnej funkcji rodzicielstwa, jaką jest przygotowanie dziecka do produktywniej i obywatelskiej aktywności (Agell 1998; Sarcevic 1999). Nieudolna i uciążliwa polityka społeczna może nawet stworzyć swego rodzaju napięcie między rodziną a rządem, zaburzając tym samym naturalną harmonię między rodziną a demokracją (Brown 1997). Według Ewy Włodarczyk społeczeństwa „(...) dążąc do utrwalania się poprzez reprodukcję biologiczną i społeczno-kulturową, oczekują akceptowania i realizowania przez kolejne pokolenia określonych wzorów uczestnictwa społecznego, preferowania i urzeczywistnienia pewnych scenariuszy życiowych, budowanych na systemie normatywnym tego społeczeństwa oraz spodziewają się podejmowania i właściwego pełnienia określonych ról społecznych” (Włodarczyk 2008: 375). Dodatkowo działania różnych podmiotów socjalizacyjnych, spadek znaczenia oddziaływań tych tradycyjnych na rzecz grupy rówieśniczej i mass mediów mogą sprzyjać istotnym przeobrażeniom w postrzeganiu rodzicielstwa i nadawać nowe znaczenia rodzinie w życiu młodych ludzi (Kwieciński 1999: 56–57). Niezależnie jednak od tego, w jaki sposób rodzina realizuje swoje funkcje oraz jakie tworzy środowisko wychowawcze, ma ona szczególne znaczenie dla dziecka w jego rozwoju i kształtowaniu postaw i zachowań społecznych (Cudak 2007), a podejmowanie analiz dotyczących sytuacji rodziny i zjawisk, którym podlega, pozostaje zawsze aktualnym zagadnieniem, ponieważ rodzina jako środowisko życia jest jednym z najważniejszych wartości ludzkich (Braun-Gałkowska 2008).

Celem artykułu jest analiza specyficznej relacji zachodzącej między państwem, rodziną a dzieckiem. Znaczące jest tu uchwycenie jej złożoności w aspekcie tworzenia środowiska wychowawczego dziecka. Polityka państwowa, w szczególności wobec rodziny,

jest tu istotna. Przyjęty przez rządzących kierunek tej polityki będzie wskazywać cele i zadania wychowawcze i edukacyjne, które powinny być realizowane, aby ukształtować określony model obywatela. Warto zaznaczyć, że omawiana relacja nie jest jednokierunkowa. Zmiany zachodzące w rodzinie i potrzeby współczesnych dzieci mają także znaczenie dla polityki państwowej w tym zakresie.

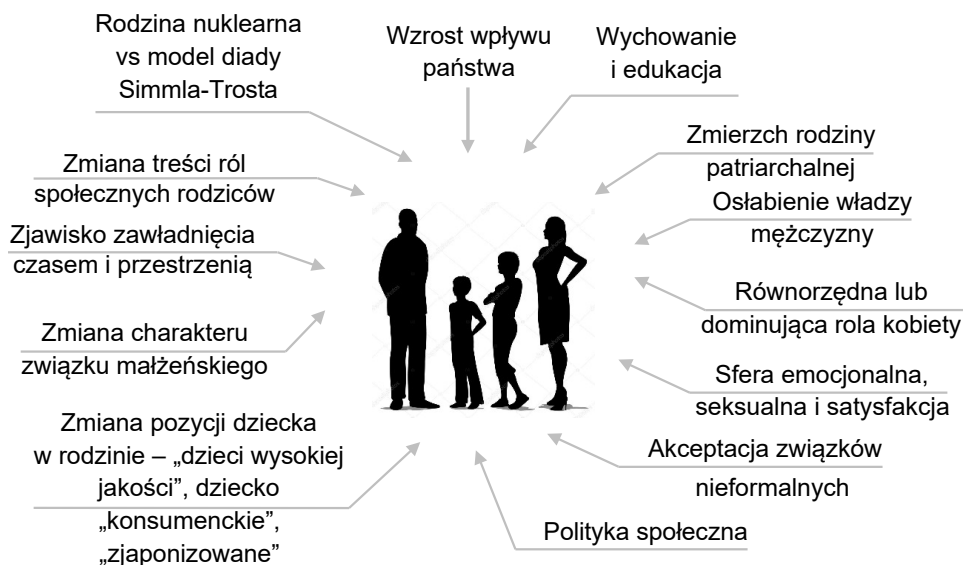
Złożoność analizowanej relacji nie pozwala na wyrażanie ostrej krytyki – nie jest to celem niniejszego tekstu. Moim założeniem jest wskazanie pewnych trendów w tej relacji, które mogą nieść ze sobą niekorzystne skutki, nie tylko dla rozwoju dziecka jako obywatela, ale także dla samej rodziny i szerzej – dla państwa. Kwerenda literatury, analiza przypadków w pracy kuratora rodzinnego i obserwacje prowadzone przez sześć lat pozwoliły na określenie mapy problemów współczesnej rodziny, które stanowią odniesienie do codziennych doświadczeń nauczyciela wczesnej edukacji. Wskazane problemy nie wyczerpują oczywiście pola badawczego, mogą jednak wskazywać kierunki dalszych analiz empirycznych i teoretycznych.

Rodzina współcześnie

Oczywisty jest pogląd, że rodzina stanowi istotę każdego społeczeństwa, zapewniając mu tym samym ciągłość biologiczną i kulturową (Podgórski 2008: 126). Aktualnie to głównie państwo za pomocą prowadzonej polityki społecznej ma realny wpływ na dynamikę zmian w niej zachodzących – mogą one być korzystne lub będą implikowały negatywne zjawiska społeczne. Renata Doniec alarmuje, że współcześni „[r]odzice czują się obciążeni wymaganiami stawianymi im przez społeczeństwo, jak również zmęczeni powinnościami i obowiązkami roli rodzicielskiej. Ich zadaniem jest bowiem dostarczenie społeczeństwu dzieci »wysokiej jakości«, co w dobie rosnącej konkurencji i rywalizacji jest trudne. Dzieci wymagają dużych nakładów finansowych oraz wielu wyrzeczeń osobistych, a niekiedy utrudniają samorealizację i samorozwój dorosłych (...). Wszystko to kształtuje ambiwalentne postawy wobec dziecka. Z jednej strony jest ono upragnioną wartością, obiektem największej miłości, ciepłych relacji i ogromnych starań, aby stworzyć mu jak najlepszą przyszłość, a z drugiej źródłem niechęci dorosłych do jego posiadania i wychowywania” (Doniec 2011: 28). Analiza statusu rodziny, dziecka i państwa w różnych kontekstach socjopedagogicznych i prawnych stała się impulsem do opracowania mapy problemów współczesnej rodziny (rys. 1).

Współcześnie w badaniach i praktyce dostrzega się co najmniej kilka niepokojących symptomów, które wskazują na spadek pozycji oraz autorytetu tradycyjnie definiowanej rodziny. Popularność rodziny nuklearnej (Zaborowska 2014) staje się coraz mniejsza wobec walorów modelu diady Simmla-Trosta, w którym podstawę stanowi – postrzegająca siebie jako parę – diada (niekoniecznie małżeństwo) (Szlendak 2015).

Zmierzch rodziny patriarchalnej i osłabienie władzy mężczyzny jest skutkiem coraz silniejszej roli kobiety (Titkow i in. 2004; Duch-Krzystoszek 2007). Lansowany model rodziny kreśli nowe zasady podziału obowiązków domowych, które wcześniej były

Rysunek 1. Wybrane problemy współczesnej rodziny w Polsce

Źródło: opracowanie własne.

regulowane rolami determinowanymi płcią. Współcześnie nakładanie się ról zawodowych i rodzinnych kobiety i mężczyzny wymaga wypracowania kompromisu i tworzenia nowych ustaleń, które będą skutkowały poczuciem satysfakcji zawodowej, osobistej czy poczuciem szczęścia. Badacze zajmujący się rodziną upatrują przyczyn takich transformacji w różnego rodzaju okolicznościach, takich jak zmiany makroekonomiczne, mikroekonomiczne oraz jednostkowe (Firlit-Fesnak, Szyłko-Skoczny 2009: 189–190).

Małżeństwo dla wielu młodych ludzi nie jest już kolejnym etapem w życiu, lecz tylko jedną z możliwości wyboru (Adamski 2002: 157). W latach 1990–2015 stwierdzono systematyczny spadek zawieranych małżeństw w Polsce, dopiero w 2016 r. odnotowano wzrost (GUS 2018; GUS 2019). Zmniejszanie się liczby dzieci, będące skutkiem spadku dzietności, jest uwarunkowane wieloma czynnikami: obyczajowymi, społecznymi, ekonomicznymi, a także zdrowotnymi. Obserwowany od wielu lat niepokojący trend demograficzny jest przedmiotem uwagi instytucji państwa, gdyż stanowi zagrożenie dla przyszłej sytuacji ekonomicznej i społecznej Polaków. Z badań Głównego Urzędu Statystycznego wynika, że w latach 2016 i 2017 rodziło się więcej dzieci. W 2016 r. liczba urodzeń żywych wyniosła 382 tys. i była większa o 13 tys. niż w roku poprzednim, a w 2017 urodziło się ok. 402 tys. dzieci, tj. o kolejne 20 tys. więcej. Wzrost liczby urodzeń w 2017 r. dotyczył przede wszystkim dzieci urodzonych jako drugie, trzecie i dalsze w kolejności, których udział zwiększył się na niekorzyść urodzeń pierwszych. Jeszcze w 2010 r. urodzenia w pierwszej kolejności stanowiły połowę wszystkich urodzeń żywych. W 2018 r. odnotowano już tylko 388 tys. urodzeń żywych (GUS 2018; GUS 2019) mimo aktywnej polityki socjalnej państwa w tym zakresie, polegającej głównie na programie 500 plus. Zwiększa się także dystans między pokoleniami, co może skutkować

mniejszym zrozumieniem przeżyć, potrzeb i praw dzieci (Gańko 2011: 7–13). Warto zaznaczyć, że starania państwa w zakresie zwiększenia dzietności Polaków nie przyniosły zamierzonego skutku. Flagowy program socjalny 500 plus, który miał w założeniu zachęcić rodziny do zwiększenia liczby potomstwa, okazał się nieskuteczny, nie spełnił jak dotąd także swego głównego programowego założenia, czyli poprawy dzietności (Najwyższa Izba Kontroli 2019). Według ekonomistów rozszerzenie 500 plus na każde dziecko wspiera przede wszystkim rodziny o wyższych dochodach i tzw. klasę średnią, co według ekonomistów nie będzie pozytywnie wpływało na deficyt dzietności (Szymański 2019).

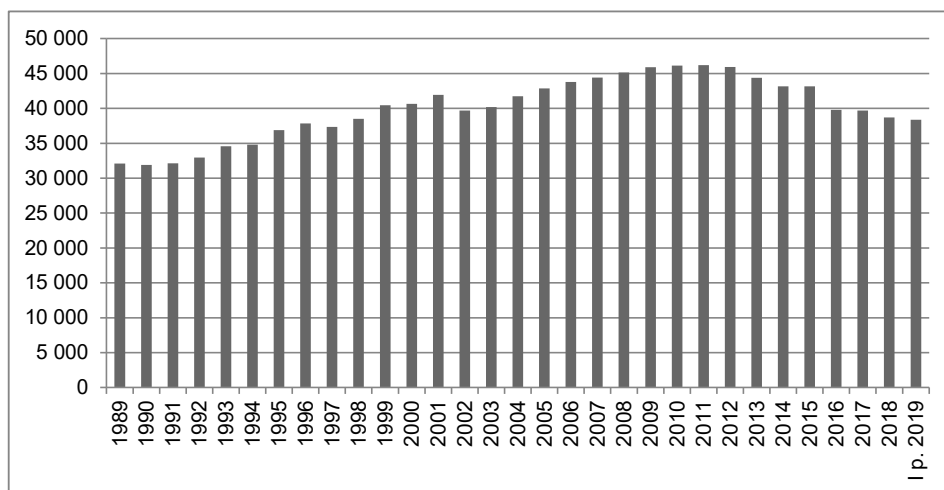
System edukacji w Polsce jest obciążony problemami wynikającymi z wieloletnich zaniedbań. Badania pokazują, że przemoc wobec dzieci jest nadal dużym problemem społecznym w Polsce, występuje radykalizowanie się postaw wobec sprawców wykorzystywania seksualnego dzieci, ale jednocześnie dostrzega się ograniczoną gotowość rodziców do edukowania dzieci na temat zagrożeń związanych z wykorzystywaniem. Pojawia się także palący problem dotyczący stopnia realizacji prawa dziecka do skutecznej ochrony zdrowia (Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę 2017). Nie mniej ważne są liczne problemy dotyczące kontekstów socjalizacyjnych dziecka, począwszy od szkoły, w której „proces selekcji w szkole podstawowej rozpoczyna się nierównością startu szkolnego związaną na przykład z podziałem uczniów na oddziały klasy pierwszej, przy czym dobór kryteriów podziału najczęściej jest czynnikiem różnicującym skład społeczny uczniów poszczególnych klas” (Nyczaj-Draż 2010: 89). W literaturze możemy napotkać następujące opisy dzieci jako „wysokiej jakości”, „konsumenckich”, „zjaponizowanych” lub traktowanych „jako środek przeciw samotności” (Nyczaj-Draż 2005: 146–147). Obserwuje się również „zjawisko zawładnięcia czasem i przestrzenią dzieci przez dorosłych, gdzie głównym zadaniem rodziców staje się skrupulatna organizacja czasu dzieci” (Mazurowska 2012: 407; zob. Nyczaj-Draż 2005: 150–151). W przestrzeni społecznej pojawiają się także inne zjawiska, które determinują fenomen niedostosowania społecznego (Wirkus 2018a). Jeżeli założymy, że: „głównym celem wychowania i kształcenia szkolnego jest przygotowanie dorastającego pokolenia do dorosłego życia i należytego pełnienia w nim roli ludzi dorosłych, zaś seksualność, małżeństwo, rodzicielstwo stanowią ważne składniki każdego dorosłego życia, to szkoła jest obowiązana do uczestnictwa w przygotowaniu młodzieży do pełnienia także seksualnych, małżeńskich i rodzinnych ról” (Kozakiewicz, Lew-Starowicz 1987: 35). W przestrzeni społecznej widoczny jest jednak konflikt światopoglądowy dzielący społeczeństwo na tych, którzy promują na publicznych manifestacjach otwarte poglądy w sferze seksualnej, np. Parada Równości (Fundacja Wolontariat Równości 2019), i tych, którzy doszukują się w niej zagrożenia dla polskiej rodziny – Marsz dla Życia i Rodziny pod hasłem „Seksedukacja to deprawacja” (Fundacja Centrum Życia i Rodziny 2019).

Niewydolna rodzina w aspekcie prawnej ochrony dobra dziecka

Dane statystyczne i prowadzone badania socjologiczne już od lat dostarczają podstaw do sformułowania opinii, że współczesna rodzina jest coraz mniej spójna i trwała. Z tego po-

wodu może być coraz mniej skuteczna w pełnieniu swoich funkcji (Coleman 1993: 7–28). Maria Czerepaniak-Walczak pisze, że „prawa człowieka i prawa dziecka wpisały się już na stałe w narracje społeczne i edukacyjne” (Czerepaniak-Walczak 2016: 36), i sygnalizuje potrzebę większej refleksji nad ich potencjałem (Czerepaniak-Walczak 2016: 36), ponieważ – jak wskazują badania – prawa te są nagminnie łamane lub naruszane nie tylko w środowisku szkolnym (Babicka-Wirkus 2015, 2018), ale również rodzinnym (Jarosz 2015). Wanda Stojanowska stwierdza, że dobro dziecka stanowi podstawę rozważania wszystkich przepisów o prawach dziecka oraz jest dyrektywą w przestrzeni tworzenia prawa, jego stosowania, a także podejmowania decyzji w sprawach dziecka czy też w rozstrzyganiu o kwestiach spornych związanych z interesem dziecka lub jego rodziców (Stojanowska 2000: 32).

Analiza danych uwidatnia wzrost sytuacji problemowych w sferze funkcjonowania rodziny i w interakcjach pomiędzy jej członkami (Wirkus 2018b), co skutkuje ingerencją sądu w sposób wykonywania władzy rodzicielskiej. W kodeksie rodzinnym i opiekuńczym ustawodawca zaproponował szeroki katalog rozwiązań ograniczających władzę rodzicielską, pozbawienie władzy rodzicielskiej jest postrzegane jako najsurowszy środek interwencji sądu w życie rodzinne. W latach 1989–2011 populacja dzieci w przedziale wieku 0–17 lat zmniejszyła się o ponad 36% – z 11,2 mln do 4,1 mln, mimo to liczba małoletnich pod kontrolą sądu wzrosła. W 1989 r. pod kontrolą sądu opiekuńczego było 109 115 dzieci, których rodzicom ograniczono władzę rodzicielską i 32 087 dzieci w pieczy zastępczej. W 2016 r. pod nadzorem kuratora znajdowało się już 126 404 dzieci i 39 796 dzieci w pieczy zastępczej, czyli więcej niż 27 lat wcześniej (rys. 2). W przeliczeniu na 1000 osób w wieku 0–17 lat w 1989 r. 18 było pod kontrolą sądów, a zaledwie 20 lat później wskaźnik ten wzrósł do 32. Na przestrzeni lat wzrosła liczba rodziców pozbawionych władzy rodzicielskiej w skali roku od 16 991 w 1989 r. do 24 295 w 2016 (Wirkus 2018b).

Rysunek 2. Małoletni umieszczeni w pieczy zastępczej w latach 1989–2019 (I półrocze)

Źródło: opracowanie na podstawie informacji Wydziału Statystycznej Informacji Zarządczej Ministerstwa Sprawiedliwości.

Zachodzi pilna konieczność podejmowania rzeczywistych działań na rzecz stworzenia dziecku rodziny, w której znajdzie odpowiednie warunki rozwojowe, bez względu na to, czy będzie to rodzina biologiczna, adopcyjna czy zastępcza (Prusinowska-Marek 2017). Obecnie średni pobyt dziecka w pieczy zastępczej do czasu uporządkowania jego sytuacji prawnej często trwa nawet kilka lat. Ta dysfunkcjonalna sytuacja uniemożliwia sprawne objęcie małoletniego procedurą adopcyjną.

Zakończenie

Richard Ebeling (2017) wskazuje na niekorzystny wpływ instytucji państwa na społeczeństwo przez proces „biurokratyzacji ludzkich obaw” oraz spadek znaczenia instytucji i stowarzyszeń charakterystycznych dla społeczeństwa obywatelskiego, co powoduje, że jednostka pozostaje jeszcze bardziej samotna i zależy od anonimowej „hojności” oraz ograniczeń wynikających z „kwalifikowalności i nakazów” instytucjonalnych. Sytuacja rodziny stała się instrumentem wpływu na nastroje społeczne, co często można obserwować w wypowiedziach prominentnych polityków różnych opcji politycznych. Interesujące różnice w obszarze celów polityki państwa i polityki partyjnej zauważa Anna Gromada, która wśród tych pierwszych wymienia m.in. długofalowe planowanie ukierunkowane na efekty widoczne po kilku latach; jakość projektu oraz jasność i rozliczalność postawionego celu. Autorka wśród celów partyjnych wyróżnia: stworzenie nowego autorskiego systemu afiliowanego tylko przez jedno ugrupowanie, promowanie rozwiązań, których efekty są widoczne od zaraz w postaci transferów finansowych oraz sprawność wdrożenia przygotowanego projektu, która jest ważniejsza niż jego jakość. Gromada rekapitułuje, że cele polityki publicznej i polityki partyjnej nie muszą być ze sobą sprzeczne, bo to, co utrzymuje partię przy władzy, może być także oczekiwane z punktu widzenia polityki publicznej (Gromada 2018: 243–244).

Według UNICEF-u rodzina jako podstawowa komórka życia społecznego nadaje kierunek rozwoju pozostałym obszarom życia dziecka. Autorzy raportu wskazują, że w Polsce w ostatnich latach zmieniły się zarówno model rodziny, jak i sposób jej funkcjonowania (UNICEF 2018).

Badania Świat Młodych 5 przeprowadzone przez IQS w latach 2017 i 2018 na próbie 2135 kobiet i mężczyzn w wieku 16–29 lat wskazują na specyficzne zjawisko „głodu bezpieczeństwa” (IQS 2018). Jego specyfika pozwala na sformułowanie poglądu, że może on się stać „paliwem” dla populistycznych trendów, a jak twierdzi Katarzyna Krzywicka-Zdunek, ten rodzaj głodu jest najdotkliwszy, ponieważ „według młodych taki przywódca, mąż opatrnościowy, autorytet mający niekwestionowaną pozycję, jest gwarantem zaspokojenia tego głodu. Tego, że będą mieli pracę, nie będą musieli wyjeżdżać, że państwo ich wspomógł” (cyt. za: Pawłowski 2019). Na fali tych oczekiwań pojawia się także wiele wyzwań i problemów z definiowaniem potrzeb własnej rodziny i tego, jaki ona będzie miała kształt. Powstaje także pytanie o rolę nauczycieli w tym zakresie. Rola szkoły jest identyfikowana z nieprawdziwym przekazem, że „seks przedmałżeński prowadzi m.in.

do rozczarowania, uzależnienia, rozpoczęcia stosowania antykoncepcji, aborcji, a nawet załamania psychicznego czy podważenia moralności” – jak zwraca uwagę Agata Kozłowska (cyt. za: R.G. 2017). Wizja rodziny promowana w szkole stała się tożsama ze światopoglądem promowanym przez państwo. Zauważalny już teraz jest rozdźwięk pomiędzy instytucjami, które mają za zadanie chronić i edukować każdego obywatela, co przyczynia się do polaryzacji poglądów w społeczeństwie. Jak uczyć dzieci i młodzież o seksualności, możemy się dowiedzieć z opracowania dotyczącego edukacji seksualnej wydanego przez Światową Organizację Zdrowia (WHO – World Health Organization) zatytułowanego *Policy Briefs on Sexuality Education*. Rzecznik Praw Dziecka Mikołaj Paweł Pawlak wskazuje natomiast, że proponowane rozwiązania naruszają konstytucję i prawo rodziców do wychowywania dzieci (Rzecznik Praw Dziecka 2019).

Violetta Konarska-Wrzosek postuluje potrzebę zagwarantowania osobom małoletnim odrębnego statusu prawnego i adekwatnej ochrony w różnych obszarach życia społecznego. Autorka proponuje, aby małe dzieci, które są najbardziej bezbronne, chronić przez powszechny obowiązek przedszkolny od trzeciego roku życia dziecka (Konarska-Wrzosek 2018). To właśnie dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym, jak pisze Dorota Klus-Stańska (2014: 16), cechują się dużą wrażliwością na oddziaływania zewnętrzne oraz bezbronnością wobec nich.

Mam nadzieję, że przedłożony tekst pozwoli na bardziej wnikliwy wgląd w konteksty środowiskowego funkcjonowania dziecka, którego styl życia, prezentowane postawy i zachowania są zazwyczaj lustrzanym odbiciem przemian zachodzących w jego rodzinie. Szczególne znaczenie mają nauczyciele wczesnej edukacji, ponieważ ich zaangażowanie w proces stymulacji poznawczej dziecka i wdrożenie do krytycznego myślenia o otaczającej rzeczywistości stanowi o sukcesie na kolejnych etapach edukacyjnych. Przygotowanie dziecka do aktywnego zabierania głosu, dyskusji o sprawach społecznych i rodzinnych jest ważne w kształtowaniu krytycznego namysłu. Nauczyciele, szczególnie na wczesnym etapie edukacji, odgrywają istotną rolę w życiu dzieci, z tego też względu ważne jest, aby potrafili stworzyć dzieciom przedszkolnym i uczniom na poziomie wczesnoszkolnym warunki do aktywnego zaangażowania się w kwestie społeczne, praktykowania swoich praw i podejmowania decyzji w kwestiach bezpośrednio ich dotyczących.

Literatura

- Adamski F. (2002), *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Agell A. (1998), *Should and can Family Law Influence Social Behaviour?* W: J. Eekelaar, T. Nhlapo (eds.), *The Changing Family: International Perspectives on the Family and Family Law*. Oxford, Hart Publishing.
- Babicka-Wirkus A. (2015), *Uczeń (nie) biega i (nie) krzyczy. Rytuały oporu jako przejaw autoekspresji młodzieży*. Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Babicka-Wirkus A. (2018), *Respektowanie prawa do autoekspresji a rytuały oporu gimnazjalistów*. Warszawa, Biblioteka Rzecznika Praw Dziecka.

- Bernasiewicz M. (2015), *Rodzina w konflikcie normatywnych paradygmatów oraz nowych faktów społecznych*. „Pedagogika Społeczna”, 2(56).
- Błasiak A. (2010), *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*. W: A. Błasiak, E. Dybowska (red.), *Wybrane problemy pedagogiki rodziny*. Kraków, Wydawnictwo WAM, WSFP „Ignatianum”.
- Braun-Gałkowska M. (2008), *Psychologia domowa*. Lublin, Wydawnictwo KUL.
- Brown D. (1997), *The Role of the Family in Democracy: Obstacle of Necessity 5 (Centre for Cultural Renewal 1997)*. <http://www.centreforrenewal.ca/disc6.html>, 16.05.2019.
- Coleman A.J.S. (1993), *Racjonalna rekonstrukcja społeczeństwa*, „Studia Socjologiczne”, 1.
- Cudak S. (2007), *Wybrane cechy współczesnego życia małżeńskiego i rodzinnego*. W: S. Cudak (red.), *Pedagogika rodziny. Wybrane zagadnienia*. Kielce, IPIP Akademii Świętokrzyskiej.
- Czerepaniak-Walczak M. (2016), *Prawa człowieka i prawa dziecka w kształceniu nauczycieli – potrzeby i możliwości*. W: I. Surina, A. Babicka-Wirkus (red.), *Prawa dziecka w przestrzeni edukacyjno-społecznej*. Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Doniec R. (2011), *Rodzina w poszukiwaniu intymności. Na przykładzie przemian modelu rodziny*. „Pedagogika Społeczna”, 1.
- Duch-Krzyszczak D. (2007), *Kto rządzi w rodzinie*. Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN.
- Ebeling R.M. (2017), *Society Is Not a Family, Government Is Not a Parent*. <https://www.fff.org/explore-freedom/article/society-not-family-government-not-parent/>, 16.07.2019.
- Firlit-Fesnak G., Szyłko-Skoczny M. (2009), *Polityka społeczna*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Fundacja Centrum Życia i Rodziny (2019), *Seksdukcja to deprawacja*. www.czir.org, 16.07.2019.
- Fundacja Dajemy Dzieciom Siłę (2017), *Dzieci się liczą 2017. Raport o zagrożeniach bezpieczeństwa i rozwoju dzieci w Polsce*. Warszawa, <https://fdds.pl/problem/dzieci-sie-licza-2017/>, 17.07.2019.
- Fundacja Wolontariat Równości (2019), *Postulaty Parady Równości*. <https://www.paradarownosci.eu/pl/strona-glowna/>, 17.07.2019.
- Gańko N. (2011), *Populacja dzieci w Polsce*. „Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka”, 10(3).
- Gromada A. (2018), *Czemu służy program rodzina 500 plus? Analiza celów polityki publicznej i polityki partyjnej*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 3.
- GUS (2018), *Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzietność*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- GUS (2019), *Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym w 2018 r. Stan w dniu 31 XII*. Warszawa, Główny Urząd Statystyczny.
- IQS (2018), *Świat Młodych 5*. <https://grupaiqs.pl/raporty/swiat-mlodych-5>, 26.10.2019.
- Jarosz E. (2015), *Przemoc w wychowaniu. Między prawnym zakazem a społeczną akceptacją. Monitoring Rzecznika Praw Dziecka*. Warszawa, Biblioteka Rzecznika Praw Dziecka.
- Klus-Stańska D. (2014), *Wprowadzenie do książki*. W: D. Klus-Stańska (red.), *(Anty)edukacja wczesnoszkolna*. Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Konarska-Wrzosek V. (2018), *Prawo a dziecko*. „Social Study. Theory and Practice”, 5.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. 1997 Nr 78 poz. 483).
- Kozakiewicz M., Lew-Starowicz Z. (1987), *Przysposobienie do życia w rodzinie*. Warszawa, Państwowe Zakłady Wydawnictw Lekarskich.

- Kwieciński Z. (1999), *Edukacja wobec nadziei i zagrożeń współczesności*. W: J. Koziński (red.), *Humanistyka przelomu wieków*. Warszawa, Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Marczuk B., *Polskie państwo ma służyć rodzinom*. <https://www.rp.pl/publicystyka/rafalskamarczuk>, 17.07.2019.
- Mazurkiewicz A. (2012), *Przedszkolaki na start, czyli dzieci „wysokiej jakości” w drodze do sukcesu*. „Ogrody Nauk i Sztuk”, 2.
- Morgan D.H.J. (1985), *The Family, Politics And Social Theory*. London, Routledge.
- Najwyższa Izba Kontroli (2019), *Realizacja programu „Rodzina 500 plus”*. Warszawa, <https://www.nik.gov.pl/kontrola/P/18/065/LWA/>, 17.07.2019.
- Nyczaj-Draż M. (2005), *Dzieci wysokiej jakości w ponowoczesnym świecie. Esej o konieczności i ryzyku instytucjonalizacji dzieciństwa*. W: M. Nyczaj-Draż, M. Głazewski (red.), *Współprze-strzenie edukacji*. Kraków, Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Nyczaj-Draż M. (2010), *Jakość edukacji dziecka w kontekście kapitału społecznego rodziny*. W: E. Kobyłecka, I. Nowosad, M.J. Szymański (red.), *Edukacja. Jakość czy równość*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Pawłowski J. (2019), *Młodzi chcą dyscypliny, posłuszeństwa, bezpieczeństwa. Pokazali to w wyborach*. <https://www.tvn24.pl/magazyn-tvn24/mlodzi-chca-dyscypliny-posluszenstwa-bezpieczenstwa-pokazali-to-w-wyborach,240,4146>, 26.10.2019.
- Podgórski R. (2008), *Socjologia. Mikrostruktury*. Bydgoszcz, Oficyna Wydawnicza Branta.
- Prusinowska-Marek A. (2017), *Dziecko w dwóch rodzinach – działania rodzinnego kuratora sądowego na rzecz utrzymania dziecka w rodzinie i jego rola w procesie reintegracji rodziny*. W: Ł. Wirkus (red.), *Wybrane programy resocjalizacyjne w praktyce kuratorów sądowych*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- R.G. (2017), *Edukacja seksualna według PiS? Seks tylko w małżeństwie*. „Newsweek”, 28.08.2017, <https://www.newsweek.pl/polska/spoleczenstwo/wychowanie-do-zycia-w-rodzinie-nowa-podstawa-programowa/fhvfdr>, 17.07.2019.
- Rzecznik Praw Dziecka (2019), *Stop obowiązkowej seksualizacji dzieci*. <http://www.brpd.gov.pl/aktualnosci/stop-obowiazkowej-seksualizacji-dzieci>, 17.07.2019.
- Sarcevic P. (1999), *War and Disintegration of the Family*. „Journal of Law and Families Studies”, 109.
- Stojanowska W. (2000), *Władza rodzicielska pozamałżeńskiego i rozwiedzionego ojca. Studium socjologiczno-prawne*. Warszawa, Wydawnictwo APS.
- Szlendak T. (2015), *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa, PWN.
- Szymański D. (2019), *500 plus na pierwsze dziecko wesprze przede wszystkim klasę średnią i bogate rodziny*, <https://businessinsider.com.pl/finanse/makroekonomia/500-plus-na-pierwsze-dziecko-raport-cenea/4dyf0ck>, 17.07.2019.
- Taranowicz I., Grotowska S. (red.) (2015), *Rodzina wobec wyzwań współczesności. Wybrane problemy*. Wrocław, Arboretum.
- Titkow A., Duch-Krzyszczak D., Budrowska B. (2004), *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*. Warszawa, Wydawnictwo IFiS PAN.
- UNICEF (2018), *Model rodziny w Polsce*. <https://www.dzieciw Polsce.pl/analiza/17/model-rodziny>, 17.07.2019.
- Wardle L.D. (2000), *Relationships between family and government*. „California Western International Law Journal”, 31(1).

- Wilk E., *Państwo czy rodzina: ideologiczny spór o najmłodszych Polaków*. <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/spoleczenstwo/1662858,1,panstwo-czy-rodzina-ideologiczny-spor-o-najmlodszych-polakow.read>, 17.07.2019.
- Wirkus Ł. (2018a), *The role of the family court in Poland in preventing manifestations of demoralization and juvenile delinquency on the example of preventive and re-socialization activities of probation officers*. „The Polish Journal of Criminology”, 4(1).
- Wirkus Ł. (2018b), *Odebranie osoby podlegającej władzy rodzicielskiej lub pozostającej pod opieką. Procedury postępowania kuratora sądowego*. W: K. Stasiak (red.), *Zarys metodyki pracy kuratora sądowego*. Warszawa, Wolters Kluwer.
- Włodarczyk E. (2008), *Przygotowania do rodzicielstwa – nadzieje i rozczarowania*. W: B. Kromolicka (red.), *Pedagog społeczny w meandrach środowiska lokalnego*. Szczecin, Wydawnictwo Ars Atelier.
- World Health Organization, *Policy Briefs on Sexuality Education*. <https://www.bzga-whocc.de/en/publications/policy-briefs-on-sexuality-education-new/>, 17.07.2019.
- Zaborowska A. (2014), *Współczesna rodzina – kryzys czy przemiana?* W: M. Brzeziński, J. Jęczeń (red.), *Tożsamość i posłannictwo rodziny*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe KUL.